

SEVINC AĞAYEVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

XVI YÜZYIL YARATICILIĞINDA DİL RENGARENGLİYİ (MUHAMMED FÜZULİNİN DİLİ)

Özet

Çağdaş Azerbaycan edebi dilinin tarihi gelişiminde büyük rol oynayan Füzuli ana dilli yaratıcılığında halk diline özgün kelimeleri ustalıklı seçerek, eserlerinin herkesçe kolayca anlaşılmasına yardım etmiştir.

Halk dilinin özelliklerini yüksek değerlendiren şair ayrı ayrı olayları daha etkili, duygusal şekilde anlatmak, tekrarlara yol açmamak, tekdüzenlikten kaçınmak için halkın dilinde bulunan yakın anlamlı kelime ve ifâdeleri seçerek kendine özgün şekilde kullanmıştır. Bir kısım dilbilimciler “Füzuli şiirinde hiçbir sözcüyü metinden kopararak ayrılıkta açıklamak mümkün değildir. Tüm sözcükler sadece birarada metnin terkiibinde Füzuliyane açıklanabilir” diye yazıyorlar.

Büyük söz hazinedarı M.Füzuli'nin dünyagörüşünün biçimlenmesinde yaşayıp yarattığı Bağdat şehri ve civarlarındaki Kerbela, Necef ve Hille gibi coğrafi alanların rolü büyük olmuştur. Bağdat o zaman Azerbaycan'ın büyük illerinden biri olarak bilinmekteydi. Bunun dışında hem de burada oturan insanların büyük kısmını Azeriler oluşturmaktaydı. Ş.İ.Hatayi'nin ana diline verdiği değer, Azerbaycan dilinin mevkiinin yaygınlaşmasına, Bağdat'ta edebi meclislerin yalnız bu dilde gelişmesine kendi etkisini göstermişti.

Orta Çağ şiirinde Nesimi, Hatayi, Füzuli eserlerinde şiirin ölçüsü, ezgisi, ritimli yapısı, sözcüklerin dizimi ve uyumuna özellikle dikkat etmişler. Füzuli'nin Türkçe “Divan”ında Türkçe ve Arap-Fars kökenli kelimelerin semantikasi rengarengdir.

Füzuli'nin dilinde kullanılan “*hile*”, “*mekir*” ve “*kırmızı*” anlamlarını ifade eden *al* kelimesi çağdaş edebi dilimizde eskimiş kelimeler sırasındadır. Sadece *al kırmızı*, *al yanak* gibi tamlamaların terkiibinde ikinci anlam korunabilmiştir.

Füzuli “Divan”ında sesteş kelimeleri yaygın şekilde kullanmakla edebiyatta duyusalığı, bediilik ve renkliliği daha da çoğaltmayı başarmıştır.

Anahtar kelimeler: Füzuli, “Divan”, kelime grupları, sesteş kelimeler

GİRİŞ

Muhammed Füzuli kendi bedii-edebi yaratıcılığıyla Orta Çağ edebiyatında hakim olan “şair Farsça yazmalıdır” görüşünü yerle ederek ana dilinde – Azerbaycan Türkçesi'nde güzel, ince ruhlu şiir yazmanın mümkünlüğünü açık açık ispat eden deha şairlerimizdendir. Füzuli'nin bedii-estetik söz sanatı

bütün Türk dünyasına onur verse de, “M. Füzuli hiç bir yerde Azerbaycan’da olduğu kadar yaygınlaşmamış, popüler olmamıştır”¹

M.Füzuli ana dilinde yazmış olduğu edebi-bedii eserlerinde Azerice’nin milli kaynaklarını halkın dilinde yüzyıllar boyunca muhafaza olunarak cilalanmış kelime ve deyimleri sık sık kullanarak selefleri K. Burhaneddin’in, İ. Nesimi’nin, Ş. İ. Hatayi’nin milli geleneklere dayanan üslup orijinalliklerini daha da geliştirmek suretiyle devam ettirmiş, kendisinden sonraki yüzlerce haleflerinin bedii-edebi yaratıcılıkları için mükemmel deneyim yeri, faydalanmaları için bir kaynak oluşturmuştur.

Füzuli’nin Türkçe “Divan”ı Orta Çağ klasik Azerbaycan edebi dilinin en mükemmel örneği gibi, genelde klasik Azeri edebi dilinin, özellikle de, XVI. yüzyıl edebi dilinin gelişim tarihini, onun sözlüksel ve dilbilgisel ölçün ve kurallarını araştırmak açısından her zaman aktüeldir. M. Füzuli Doğu’da ümumtürk bedii-estetik söz sanatının gelişimine katkıda bulunsa da, mahiyet açısından Azerbaycan – Türk halkının şairidir, onun ana dilinde yazdığı “Divan”ının dili Azeri halkının cilalanarak edebi dil düzeyine kaldırılmış zirvesidir. Bu açıdan T.Hacıyev haklı olarak şöyle yazmaktadır: “Füzuli’de Azerbaycan halk dili kemal zirvesine erişerek milli dil için zemin oluşturmuştur”²

Söz mülkünün büyük hazinedarının üç dilde – Azerice, Türkçe, Farsça ve Arapca yaratmış olduğu nadide sanat örnekleri kendine özgün derin anlamı, ilgi çekici konusu, genel olarak, şiir dili açısından çok değerlidir. XVI. yüzyıl Azeri edebi dilinde var olan dil olgularını araştırmak ve hakkında fikir söylemek için büyük söz ustasının Türkçe “Divan”ı değerli kaynaklardan biri, belki de birincisidir, diyebiliriz.

Füzuli dünya edebiyatı tarihinde ölçüye sığamayacak kadar lirik bir şairdir, aşk ve sevgi şairidir. Eğer söylemesi caizse, o, dünya çapında bir numaralı lirik şairdir, diyebiliriz. Bilinir ki, Azerbaycan yazarı Mir Celal şöyle yazar: “Azeri halkının büyük ve ölmez şairi Füzuli lirik ve kalb şairidir... Füzuli’nin vafsettiği aşk anlam ve konu açısından çok yüksek bir aşktır. Bu aşk sadakat, itibar, hoşgörü gibi gerçek insani duygularla zengindir. Bu, kalbin, insan maneviyatının geniş ufuklarında doğan, insanı yaşamaya ve yaşatmaya sesleyen bir aşktır.”³ Füzuli, herşeyden önce aşk ve gönül şairi olduğunu ilk önce kendisi onaylayarak şöyle diyor: Məndən, Füzuli, istəmə əşəri-mədhü zəmm, Mən aşıqəm, həmişə sözüüm aşıqanədir!

Büyük söz hazinedarı Muhammed Füzuli’nin dünyagörüşünün biçimlenmesinde yaşayıp yarattığı Bağdat şehri ve civarlarındaki Kerbela, Necef

1 Haydar Aliyev, *Edebiyat gazetesi*,1996

2 Tofiq Hacıyev, *Füzuli: dil senetkarlığı*, Bakü: Genclik, 1994, s. 13

3 Mir Celal, *Füzuli’nin lirikası. Muhammed Füzuli Eserleri*, I c. Bakü: 1958, s. 12, 17, 21

ve Hille gibi coğrafi alanların rolü büyük olmuştur. Bağdat o zaman Azerbaycan'ın büyük illerinden biri olarak bilinmekteydi. Bunun dışında hem de burada oturan insanların büyük kısmını Azeriler oluşturmaktaydı. Ş.İ.Hatayi'nin ana diline verdiği değer, Azericenin mevkiinin yaygınlaşmasına, Bağdat'ta edebi meclislerin yalnız bu dilde gelişmesine kendi etkisini göstermişti.

A.Ahundov yazıyor: “Bellidir ki, şair bir zamanlar Abbasiler hilafetinin başkentinin bulunduğu bir memlekette - Irak'ta, Müslümanlar'ın kutsal şehirlerinden biri olan Kerbela'da doğmuş, orada gömülmüş ve tüm hayatı boyunca bu eski Arap memleketinin hudutları dışına çıkmamıştır. O halde “Türki lafzını” o, nereden öğrenmiştir?”. Yazar bu sorusuna yanıt olarak şairin sadece Azericenin yazı dilini değil, aynı zamanda halk konuşma dilini ve hatta ağızları bile iyi bildiğini vurguluyor. Onun kanaatine, bu şekilde konuşmayı “bu dili sadece çocuk yaşlarından yaşam ortamında anne-baba konuşmasından öğrenmek mümkündür”⁴

Başka bir kaynağa göre, Füzuli'nin babası Süleyman derebeyilerin çekişmesiyle ilgili Azerbaycan'ın eski Araş (şimdiki Ağdaş) ilçesinden İrağ'a göç etmiş Bayat boyundandır. Buna rağmen şairin Araş asıllı olması olgusu şu anda rivayet olarak kabullenilmektedir.

Füzuli bir deha olarak eserlerini daha fazla halktan gelen kelimeleri, deyimleri bol bol kullanmakla yazmış, alıntı Arap ve Fars kökenli kelimeleri de ihmal etmemiş, genel olarak artık halkın dilinde yer almış kelimeleri tercih etmekle eserlerini kaleme almıştır.

Konuya girmeden önce dilimizin söz varlığının zenginleşmesinde, yaygınlaşmasında sözlüksel-anlamsal kelime gruplarının, özellikle de sesteş kelimelerin rolünün büyüklüğünü vurgulamamız yerinde olur.

Sesteş kelimeler bilindiği üzere, değişik sözlüksel anlama, fakat aynı yazım biçimine sahip kelimelerdir. Bunlar biçim açısından, söyleyiş ve yazım yönünden aynı, anlam açısından birbirinden ayrılan, aralarında assosiyatif ilişki bulunmayan, aynı ve değişik soydan, aynı ve değişik kelime türlerini kapsayan sözcüklerdir.

Bellidir ki, sesteş kelimeri belirlerken tarihini de dikkate almak gerekir. Şesteşliğin tarihi ise çok eskilere dayanıyor. Hatta bir kısım olgulardan, özellikle de, Sümer yazılarından dilin daha eski dönemlerinde sesteşliğin daha güçlü olduğu, ayrıca, yazılı edebi dilimizin oluşum ve ilk gelişim safhalarında sesteşliğin şekillenmesi ve gelişimi açısından “Dedem Korkut” destanlarının dil ölçünlerine uygunluğu belli oluyor⁵

Orta Çağ şiirinde Hasanoğlu'ndan başlayarak XVIII. yüzyıla kadar aruz vezniyle yazan şairlerimiz, özellikle de Nesimi, Hatayi, Füzuli eserlerinde

4 Ağamusa Ahundov, “Füzulinin bir qitesi haqqında ve Füzuli ve ana dili”, *Füzulinin dili (makaleler)*. Bakü: Nurlan, 2008, s.7-14

5 Vüqar Memmedov, “*Dastani-Ahmet Harami*”nin dili ve uslubu, Bakü: Sabah, 2001, s. 13-58.

derin felsefi anlam ifade etmenin yanısıra, şiirin yapısına, ezgisine, uyumluluğuna, sözcüklerin sırasına ve birbirine uymasına özel olarak dikkat etmişler. Bu proseste sesteş kelimeleri bol bol kullanmakla kalbi doyuran, ona ruh veren eserler, şiir örnekleri ortaya koymuşlar.⁶

Füzuli'nin Türkçe "Divan"ının dilinde rastlanan kelimelerin bir kısmını söz konusu sesteş kelimeler oluşturmaktadır. "Divan"da geçen sesteş kelimelerin büyük kısmını genelde, Türk kökenli kelimeler oluştursa da, Arap ve Farsça kelimeler de az değildir. Bunları iki prensibe göre belirlemek mümkündür.

I. Sözlüksel-anlamsal şeşteş kelimeler veya aynı kelime bölümüne ait olan sesteş kelimeler.

II. Sözlüksel-dilbilgisel veya değişik kelime bölüklerinden oluşan sesteş kelimeler.

Sözlüksel-anlamsal şeşteş kelimeler veya aynı kelime bölümüne ait olan sesteş kelimeler

Ayak /ayağ is. I – bedenin bir ögesi. Mes.: Əsiri-qürbətiz, bir səndən özgə aşınamız yox, Ayağın kəsmə,başınçün, bizim möhnətsəralərdən. (I.238); Qoyalım başı xümi-badə ayağınə gəlin,Tutmamaq olmaz onun hörmətini, bir uludur. (I.126)

Ayak / ayağ is.II – kadeh. Mes.: Məhrəm olmaz rindlər bəzminə mey nuş etməyə, Ey Füzuli, çək ayağ ol bəzmdən, ya çək ayağ. (I.176)

S.Mehtiyeva "bu beyitte Türk kökenli ayak kelimesinin sesteş biçimlerini ustalıkla kullanan Füzuli, kelimelerin anlamlarını edebi-bedii dile çekmiş, onların "ayak", "kadeh" ve "bade" anlamlarını yerinde kullanmakla Azerbaycan edebi dilinin poetik imkanlarının kapsam dairesini çok daha genişletmiştir" diyor.⁷ *Hər kim olsa, ayağıma baş urar, Mən gəlincə qamu ayağa durar. (II.243)*

Şunu da kaydedelim ki, bu kelime ayağ biçiminde eski dönemlerde Farsça'ya geçmiş ve günümüze kadar da kullanılmaktadır. Hatta Farsça'da yeni bir anlam – "şarap" anlamını da kazanmıştır.⁸ Ayak/ayağ kelimesi aynı sesbilgisel biçiminde daha Füzuli'den önce yazan şairlerin de eserlerinde sık sık rastlanan dilbilgisel birimlerden biri olmuştur.⁹

6 *Azərbaycan edebi dili tarixi, I cilt, XIII-XVI əsrlər*, Bakü: Şark-Qarp, 2007, s.143

7 Sevil Mehtiyeva. "Füzuli şiirində fiili frazemlər", *Füzulinin dili (məqalələr)*. Bakü: Bilim, 1997, s. 92

8 Vüqar Memmedov, "*Dastani-Ahmet Harami'nin dili ve uslubu*, Bakü, Sabah, 2001, s.167

9 Aynur Kadimaliyeva, *Kadi Burhaneddin "Divan"ının söz varlığı*, Bakü: Nurlan, 2008, s. 122

- Eser (A.) is.I – sanat nüümunesi .Mes.: Səbuh üçün mənə dürdi-meyi-şəbanə yetər, Əsər ki var, xərəb olmağa bəhanə yetər. (I.103)*
- Eser (A.) is.II – etki; iz, nişan, içaret. Mes.: Ol səngdilə naleyi-zarın əsər etmiş, Ey dil, sənə bu zövq yetər, ta əsərin var. (I.118)*
- Eser (A.) is. III – an, dakika. Mes.: Hər ərsədə hər əsər ki, gördüm, Sənsən deyib ol əsər, yügürdüm. (II.15)*
- Tar (A.) is.I – müzik aləti. Mes.: Ün verir can rıştəsi, xəmə qamətimdən çəksəm ah, Yel dəgib çəng üstidə, avazə gəlmiş tar tək. (I.195)*
- Tar (F.) is. II – düzüm. Mes.: Ləbin dövründə zahidlər tutub meyxanələr küncün, Qılıb təsbih tarın tərək, zülfi-çəng tutmuşlar. (I.124)*
- Tar (F.) is.III – siyah. Mes.: Bu təmənnadə ki, ol şəm ilə həmsöhbət olam, Dudi-ah etdi dünüm tək günümü tar mənim. (I.217)*
- Bahis (A.) is.I – tartışma;*
- Bahis(A.)is. II – sohpet. Mes.: Qılsa can ləlin ilə feyz yetirmək bəhsin, Cani-bi-ləlini tut, ey könül, et can ilə bəhs. (I.80)*
- Tən (A.) is.I – beden, can. Mes.: Can görünməz desələr təndə inanman, nişə kim, Lütfdən hər necə baxsam təninə, can görünür. (I.133); Canü tən olduqca, məndən dərdü dağ əksik degil, Çıxsa can, xak olsa tən, nə can gərək, nə tən mana. (I.46)*
- Tən (F.) is.II – kınama, sitem. Mes.: Çıxma yarım gecələr, ağyar tənindən saqın, Sən məhi-övcü-mələhətsən, bu nöqsandır sana. (I.44)*
- Mal is. I – servet;*
- Mal is. II – yük. Mes.: Rahətin əksik olur, hər necə artar malın, Mal çox etmə, həzər eylə əzabından kim, Rənci artar, ağır olduqca yükü həmmalın. (I.354)*
- Gün is.I – güneş.*
- Gün II – zaman, vakit. Mes.: Nə əcəb gər olsa qəmdən dünümü günüm bərabər,*
- Nəzərimdən ol üzü gün neçə gün ki, qaib olmuş. (I.161)*
- Sineden (F.) is. I - ezberə, içten. Mes.: Qeyr nəqşin məhv qılmışdır Füzuli sinedən, Ma ləhu fid-dəhri-mətlubün və məqsudun sivak. (I.196)*
- Sine (F.) is.II – göğüs. Mes.: Ah, bilmən neyləyim canımda rahət qalmadı, Gözlərim nəmnək, sinəm çək, könliüm dərdnak. (I.196)*
- Mey (A.) is.I – şerap. Mes.: Rəməzan oldu, budur vəhmi Füzulinin kim, Neçə gün içməyə mey, zöhd ilə nəgəh tuta xu. (I.265)*
- Mey (A.) is.II – haz. Mes.: Rəməzan oldu çəkib şahidi-mey pərdəyə ru, Mey üçün çəng dutub, təziyə açdı geysu. (I.265)*
- Dağ (F.) is.I – dert;*
- Dağ is.II – yerin yüksek kısmı. Məs.: Ey görən min dağ ilə səbrü səbatım, eyləmə, Nisbətım Fərhadə kim, bir dağ ilə olmuş zəbun. (I.258)*

Zaman (F.) is.I – garanti. Mes.: Ey Füzuli, çəkmə sən, rahi-təvəkküldən qədəm,

Mənzili-məqsudə yetməkdir müqərrər, mən zəman (I. 249)

Zaman (A.) is.II –vakit, devir. Mes.: Eşq namusi məni Məcnunə düşmüş lacərəm, Qəm yükün çəkməkdəyiz mən bir zəman, ol bir zəman. (I.249)

Can vermək (fül)I – sevmək.

Can vermək (fül) II– ölmək. Mes.: Aşiqə şövqünlə can vermək ikən müşkül degil, Çün Məsihi-vəqtsən can vermək asandır sana. (I.44)

Can vermek deyimi Azərbaycan klasiklerinden K.Burhaneddin'in, Nesimi'nin, Kişveri'nin, Füzuli'nin dilinde olduğu gibi, iki anlamda – “hayat vermek” ve “ölmek” anlamlarında kullanılmıştır.¹⁰

Sözlüksel-dilbilgisel veya değişik kelime bölüklerinden oluşan sesteş kelimeler

Al (is.) I – hile, sinsilik. Mes.: Aşiq oldum yenə bir tazə guli-rənayə Ki, salır al ilə hər dəm məni yüz qovğayə. (I.267)

Al (sıf.)II – kırmızı. Mes.: Yüzümün qanilə kimüxtini al etdim kim, Aləti-sənət ola ol büti-bipərvayə. (I.267)

Al (f.)III – almak fülünün kökü. Mes.: Ey Füzuli, dura məndən ala təlimi vəfa, Nagəh ər mərəqədi-Məcnunə düşərsə güzərim. (I.221)

Füzuli'nin dilinde kullanılan “hile”, “sinsilik” ve “kırmızı” anlamlarını ifade eden al kelimesi tarihen Azərbaycan edebi dilinde kullanılmış,¹¹ günümüz edebi dilinde ise artık eskimiş bir kelime olarak bilinmektedir. Sadece al kırmızı, al yanak tamlamalarında ikinci sesteş anlamını koruyabilmiştir.

Var (is.) I – mevcutluk, varlık. Mes.: Varımı fikri-dəhanınla yox etdim kim, qəza Böylə əmr etmiş mana, yoxdan məni var eyləgəc. (I.83); Şəmvəş məhrəmi-bəzm eylədi ol mah məni, Yanacaqdır yenə eşq oduna varım bu gecə. (I.275)

Var (is.)II – var-devlet, servet. Mes.: Mən varimi yox sənincün etdim, nə rəva, Sən tutmayasan xəbər yoxü varimdən. (I.378)

Var (f.)III – git (mek). Mes.: Vaiz övsafi-cəhənnəm deyər, ey əhli-vərə, Var onun məclisinə, bil ki, cəhənnəm nə imiş. (I.159)

Var IV – yardımcı kelime, vardır. Mes.: Ey Füzuli, fələkin var sənənlə nəzəri Kim, qəmi möhnətini verdi nə kim var sana. (I.52)

Yaş (is.) I – göz yaşı. Mes.: Ləli-nabin həvəsi bağrımı qan eylədidin, Ah kim, qanlı yaşım qılmadı izhar sana. (I.52)

Yaş (sıf.) II – körpe, genç. Mes.: Dəmbədəm gər düşsə gözdən dürri-əşkim, vəchi var, Yaş uşaqlardır yetim, onlarda yox rəsmi-ədəb. (I.72)

10 Azərbaycan edebi dili tarihi, I cilt, XIII-XVI əsrlər. Bakü: Şark-Qarp, 2007, s. 128

11 Minaya Cavadova, Şah İsmayıl Hatayi'nin sözvarlığı, Bakü: Bilim, 1977, s. 75

Beyitte yaş kelimesi “körpe” anlamında kullanılmıştır. Bir kısım araştırmacılar yaş kelimesinin dilin belirli dönemlerinde aynı anlamda kullanılmış talu/təlü kelimesiyle aynı anlamı paylaştıkları fikrini önermenin yanısıra, kelimenin XVI. yüzyıldan itibaren edebi dilin sözvarlığında yer aldığını yazarlar.¹²

Araştırma zamanı Füzuli'nin dilinde yaş sözcüğünün “genç” anlamına da tesadüf ettik:

Baş açib yağmurlara, suya batırmış kisvətin, Yaş uşaqdır, lövhi sadə, hiç bilməz xeyri-şər: (I.86)

Kaşgarlı Mahmud'un “Divanü-lüगत-it-Türk” eserinde yaş kelimesinin “saklanmak”, “örtünmek” gibi anlamları verilmiştir. Bu kökten oluşan yaşınmak fiili Kaşgarlı Mahmut'ta olduğu gibi “saklanmak”, “örtünmek” anlamlarında Azeri edebi dilinde kullanılmıştır: *Həqa əgər baqan gözdən yaşınur yüzünü dilbər, Götürdü pərdə yüzündən, gəl ey zahid, gətür iman.*¹³

Füzuli şiirinde kullanılan anlam eski Türk dillerinde, ayrıca günümüz Türk dillerinde, örneğin, Kumukçada “genç”, “taze” anlamında kullanılmaktadır.¹⁴ V.V. Radlov'un, L.Z. Budagov'un sözlüklerinde yaş kelimesi “genç, taze” anlamlarında kaydedilmiştir.¹⁵

“Eski Türk Dilleri Sözlüğü”nde ise kelimenin birkaç anlamı kaydedilmiştir:

Yaş -1. yeşil, genç

Yaş -2. yıl, hayat

*Yaş -3. göz yaşı*¹⁶

Çağdaş Azericede yaş kelimesinin “genç, körpe” anlamları eskimiş olsa da, “taze” anlamında tesadüf edilmektedir (yaş balık-taze balık); o kökten yapılan yaşınmak fiiliyse “yaşmak” (kadınların yüzlerini gözlere kadar örtmesi) sözcüğünde ağızlarda gözlemlenmektedir.

Yaş (is.) III – yaş, yıl. Mes.: Gözüm mərdümləri çoxdan qılırlar dəviyi-eşqin, Nə hacət yaşların sormaq, anarlar Nuh tufanının. (I.250)

Yaş (stf.)IV – sulu. Mes.: Cismimi yandırma, rəhm et yaşımə, ey bağıri daş! Ehtiyat et, yanmasın nagəh quru odunda yaş. (I.166)

Yaş (yaşıрмаq) (f.) V – saklamak. Mes.: Bu bəlayə saldı məni qədin ki, yaşır-dı yer üzünü yaşım, Bu yerə yetirdi məni qəmin ki, fələk eşitdi fəğanimi. (I.317)

12 Kübra Kuliyyəva. “Füzuli'nin ‘Leyla ve Mecnun’ eserinde kullanılan eski fiiller”, *Füzuli'nin dili (makaleler)*, Bakü: Bilim, 1997, s.183

13 Cahangir Kahramanov, *Nesimi “Divan”ının sözvarlığı*, Bakü: 1970, s.545

14 Kübra Kuliyyəva, “Füzuli'nin ‘Leyla ve Mecnun’ eserinde kullanılan eski fiiller”, *Füzuli'nin dili (makaleler)*, Bakü: Bilim, 1997, s.183

15 Vladimir Radlov, *Opit slovaryu tyurkskix nareçiy*, 1893, 240, 243; Lazır Budaqov *Sravnitel'nyy slovar' turesko-tatarskix nareçiy*, 1860, s. 331

16 *Drevnetyurkskiy slovar*. Leninqrاد: Nauka, 1969, s. 245, 246 *qabil, hər itin ağızında bir parə!* (I.279)

- Yüz / üz (is.)I – yüz, çehre. Mes.: Yüzümün qanılə kimüxtini al etdim kim, Aləti-sənət ola ol büti-bipərvayə. (I.267); Girib məscidlərə, gər müqtədalər peyrəvi olman, Budur vəchi ki, hərgiz görmədim üz müqtədalərdən. (I.238)*
- Yüz (say)II – 100. Mes.: Görməyincə hüsnünü imanə gəlməz aşiqin, Yüz peyğəmbər cəm olub, göstərsələr min möcüzat. (I.78)*
- İt (f.)I – kaybolmaq. Mes.: Ala gər oxlarını didələrimdən, ey dil, Heyfdir, olmaya nəgəh itə müjgan içrə. (I.279)*
- İt (is.)II - hayvan. Mes.: Dili-sədpəreyi cəm eyləmək kuyində müşküldür, Olurmu cəmə*
- İt (is.)II - hayvan. Mes.: Dili-sədpəreyi cəm eyləmək kuyində müşküldür, Olurmu cəmə qabil, hər itin ağzında bir parə! (I.279)*
- Yar (is.) I – sevgili, canan;*
- Yar (is) II – yardımcı, yardım eden. Mes.: Cümleyni-xəlq mənə yar üçün əğyar oldu, Qalmaq kimsə mənə yar xudadən qeyri. (I.297)*
- Yar (sif.) III – yararlı, gerekli. Mes.:Tutaram bir yar mən, gər ömr təqsir etməsə, Yar, yar olmaz, könül, üşşaq ilə bir etməsə. (I.333)*
- Füzuli'nin dilində kullanılmış yar sözcüğünün ifade ettiği anlamlardan günümüz edebi dilimizde yalnız “y yararlı, gerekli” şekli eskimiştir.
- Qaçan I - ne zaman (soru zamiri). Mes.: Hiç məskəndə qərarım yoxdurur ol zövqdən Kim, qaçan xaki-səri-kuyin ola məskən mana. (I.43)*
- Qaçan II – fiil-sifat. Mes.: Bəla yolunda qovğayə qaçan mən tək dözər Məcnun, Qaçan olmaz durantək, yey bilür hər kimsə yoldaşın. (I.255)*
- Qıl I – yardımcı fiil. Mes.: Yetər tavus tək üçbilə qıl arayışi-surət, Vücutündən keçib, aləmdə bir ad eylə ənqa tək. (I.192)*
- Qıl (is.)II – tüy. Mes.: Zülfi kimi ayağın qoymaz öpəm nigarım, Yoxdur onun yanında bir qılca etibarım. (I.222)*
- Çin (is.) I – Çin (ülke ismi);*
- Çin (sif.)II – doğru. Mes.:Hiç sünbül sünbülü-zülfün kimi mişkin degil, Nəfeyi-Çini saçın tək derlər, əmma çin degil. (I.205)*
- Yeter (f.sif.) I – çox, büyük, yeter. Mes.: Füzulinin yetər eşqinə inkar eylə, ey gərdun! Güvahi-hal yetməzmi sənə fəryadü əfğani? (I.316)*
- Yeter (f.)II – yeter. Mes.: Yetər, ey fələk, bu cəfa, yetir məni-zarə sərvir-rəvanimi, Məhi-tələtilə münəvvər et, dilü didəyi-nigəranimi. (I.317)*
- Yaman (sif.) I – kötü. Mes.:Yaxşı sanma, ey könül, əhli-xirəd ətvarını, Olma qafil, eşq dərdindən yaman olmaz bu dərd. (I.96)*
- Yaman II – küvvətləndirmə edatı. Mes.: Şəmi-rüxsarın nihan tut çeşməyi-xurşiddən, Nuri-çəşmim, ehtiraz eylə yaman gözdən, yaman. (I.249)*

SONUÇ

Azeri dilinde “nəzm-ü nazik” (“inci nazım”) yaratmayı üstlenen şair bu işin üstesinden çok başarılı şekilde gelebilmiştir. Onun “ince nazım”a örnek olan şiirleri, manzum eserleri, nasır eserleri XVI. yüzyılın I. yarısının objektif tarihidir, şeri, çirkinlikleri inkar eden, hayırdan, güzellikten yana olan vicdanın sesidir. Bu eserler Azerbaycan bedii fikrinin Nizami'den sonra bir daha yükselebildiği zirvedir. Füzuli'nin bıraktığı miras Azerbaycan'ın ve tüm Yakın ve Orta Doğu'nun akıl, hüner, idrak ve insanlığın tecessümü, ölmezlik ve ebediyetin anıtıdır. M.Füzuli Azerbaycan edebi dilinin ve klasik şiirinin en yüksek (apogey) zirvesini fethetti ve bunun için öz ana dili ve canlı halk dilinin mümkün imkanlarını Arap ve Fars dilleriyle sağlam rekabete götürdü; Füzuli yaratıcılığı ve kendisinden sonra oluşan bedii dil hazinesi şairin ve onun ana dilinin bu rekabetten alını açık, yüzü ak çıktığını bir daha gösterdi.

Raznolikost jezika u djelima iz 16. stoljeća (jezik M. Fuzulija)

Sažetak

Fuzuli je imao iznimno veliku ulogu u historijskom razvoju savremenoga književnog azerbejdžanskog jezika. U djelima koja je pisao na maternjem jeziku vješto je koristio riječi i izraze iz narodnog govora i na taj način je postigao da njegova djela budu razumljiva širokoj publici.

Taj pjesnik je pridavao veliku važnost jeziku kojim je narod govorio te je upravo narodni jezik koristio da neke situacije opiše izražajnije, da u opise unese emocije, da izbjegne ponavljanje istih riječi i da izbjegne monotoniju svoga pjesničkog jezika. Narodne izraze upotrebljavao je u književnosti na sebi svojstven način. Neki istraživači kažu da se “nijedna riječ iz Fuzulijeve poezije ne može izdvojiti i samostalna opisivati, te da se svaka riječ može objasniti tek u odnosu sa drugima u tekstu, i to kao Fuzuliju svojstvena upotreba”.

U oblikovanju Fuzulijeva pogleda na svijet veliku ulogu imalo je geografsko područje na kojem je rođen i živio, a to su Bagdad, Kerbela, Nedžef i Hille. Poznato je da je u Fuzulijevo vrijeme Bagdad bio jedna od najvećih pokrajina Azerbejdžana. Tu su pokrajinu, dobrim dijelom, naseljavali Azeri. Važnost koju je maternjem jeziku pridavao Ş. İ Hatayi doprinijela je širenju azerijskog jezika u mjeri da se u književnim krugovima u Bagdadu koristio prevashodno taj jezik.

U klasično doba su Nesimi, Hatayi i Fuzuli pjevajući stihove pažljivo birali metar, ritam i riječi, te su riječi pažljivo i harmonično slagali jednu s drugom. U Fuzulijevom *Divanu* na turskom jeziku veoma je raznolika seman-

tika izvornih arapskih i perzijskih riječi. Turska riječ *al*, koja je u savremenom jeziku arhaična, u Fuzulijevom jeziku ima značenja “*hile*”, “*mekir*” i “*kirmizi*”. Danas se koristi samo u ovome posljednjem značenju i to u nekim frazeološkim izrazima kao što su *al kirmizi*, *al yanak*.

Fuzuli je u svome *Divanu* uz pomoć obilne upotrebe homonima vješto izrazio osjećanja i doprinio raznolikosti jezika.

Ključne riječi: Fuzuli, *Divan*, sintagme, homonimi

Language diversities in the works of 16th century (language of M. Fuzuli)

Summary

Fuzuli played an exceptionally important role in the development of Azeri Turkish language. In the works he wrote in his native language he skillfully used words and expressions of folk language which made them understandable to a wider public.

This poet paid special attention to the language that people spoke and used it to describe certain situations more expressively, to bring emotions into the descriptions, to avoid repetition of same words, to evade monotony of his poetic tongue. He included folk phrases into the literature in his own way. Some researchers say that “not a single word of Fuzuli’s poetry can be excluded and interpreted independently, and that every word can be explained only in relation to other words in a text, as a Fuzuli-specific application”.

Formation of Fuzuli’s worldview was considerably influenced by geographic regions where he was born and lived: Baghdad, Karbala, Najaf, and Hillah. It is well known that, at Fuzuli’s time, Baghdad was one of the major provinces of Azerbaijan, mostly inhabited by Azeris. Importance given to the native tongue by S.I. Hatayi contributed to the spread of Azeri language so the literary circles of Baghdad used primarily this language.

In classical times, Nesimi, Hatayi, and Fuzuli carefully selected meter, rhythm, and words, and created harmonic compositions. Fuzuli’s *Divan* in Turkish language is characteristic for diverse semantics of original Arabic and Persian words. Turkish word *al* which is in today’s language archaic, is used by Fuzuli in the meaning of “*hile*”, “*mekir*”, and “*kirmiz*”. Today, it is used only in the latter meaning and only in some phraseological expressions such as *al kirmizi*, *al yanak*.

Key words: Fuzuli, *Divan*, syntagma, homonyms